

Фурман А. В.

д.психол.н., професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи ЮФ ТНЕУ

Шаюк О. Я.

к.психол.н., доцент кафедри психології та соціальної роботи ЮФ ТНЕУ

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Соціальне життя та особистісне буття людини стало поштовхом для виникнення *проблематики справедливості*, яка і понині є предметом теоретизувань багатьох науковців: її розглядають як соціальну цінність, як елемент моральних і правових уявлень, як відповідну норму при оцінці економічних, політичних і правових відносин. Про те, що таке справедливість, чи існує вона об'єктивно, чи можливе її уреальнення у повсякденні і яка її роль у соціальній взаємодії? – це ті питання, актуальність яких сьогодні важко заперечити чи піддати сумніву.

Кожна епоха і культура породжувала свої уявлення про справедливість. Примітно, що протягом багатьох віків мислителі були одноставні у думці про те, що справедливість – це *базовий принцип* побудови ідеального суспільного устрою, який забезпечує кооперацію людей, а відтак і виживання людства. Важливим кроком до справедливості є *толерантність*. А це означає, що саме толерантність як інтегральна характеристика благодатних соціальних стосунків уможливорює справедливість суспільного співжиття не за формою (вивіскою, вимогою, правилом, законом), а за психосоціальним змістом та реальним ковітальним наповненням. Це аргументовано доводять дослідження авторів [див. 4; 7], які водночас підтверджують, відповідно на теоретичному та емпіричному рівнях, виняткову значущість толерантності як потенційної основи нової державної ідеології, у центрі якої перебуває *ідея українотворення*. Водночас толерантність – це фактор сталого суспільного розвитку і чинник соціокультурної інтеграції українства в онтолого-феноменологічному, гносеолого-ноуменологічному, психосоціальному і психософійному засадничих напрямках його рефлексивного мислєдїяльнїсного опрацювання. *Соціальна толерантність*, у тому числі й в економічній сфері суспільного повсякдення та системі національної освіти, постає у різних вимірах її інтелектуального опрацювання: як соціокультурне явище, як важливий концепт сучасного наукового дискурсу, як інтегральна особистісна риса, як категорія культури або світоглядна універсалія.

Отож толерантність і справедливість як засадничі людські чесноти не лише розвитково взаємозумовлюють одна одну як сутнісно відмінні, хоча в багатьох змістових вимірах й інтерферентні онтофеноменальні даності, а й реально функціонують у психосоціальних вимірах повсякдення як неподільні взаємозбагачувальні якісні характеристики великих і малих право соціальних систем. Тим більше, що, з одного боку, вони мають спільне й достатньо безмежне ноуменальне підґрунтя (етноментальний матеріал, архетипні узмістовлення, неструктуровані й невідрефлексовані інтенції, протоустановки, непрявлені соціетальні психоформи тощо), а з іншого – належать до набору вершинних, – правонаступних, духовно зорієнтованих – цінностей ковітального

людського буття, тобто обстоюються спільностями та їх представниками як правові та морально-психологічні регулятиви злагодженого суспільного життя. Власне тому вони є не тільки категоріями соціогуманітарної науки, а й культури, у тому числі і права, що як засоби різноякісного філософування упанорамлюють й увиразнюють світогляд і правосвідомість як окремої людини, так і етнонаціональних та інших спільностей.

Осмислення справедливості як соціоправового феномену, її сутності, форм і ролі в суспільстві почалося вже у ранній період древньогрецької філософії; передусім у вченні Геракліта про Логос як про всеохватний Космічний Закон, що визначає розвиток усього живого. Оскільки Логос Божественний, то Його закони істинні і справедливі водночас. Аналогічними є роздуми тодішніх мислителів про Космічний Розум як утілення Космічної Справедливості: все, що звичайна людина вважає злим і несправедливим у її житті, насправді є проявом Вищої Космічної справедливості Світового Розуму. Відтак вважалося, що справедливість існує незалежно від людини і суспільства загалом. Вона – це немов би своєрідний місток між двома світами – космічним (Божественним) і земним, а тому закономірно належить до основних людських чеснот. Звідси висновок: розуміння і *дотримання вимог справедливості*, у тому числі й законодавчо закріплених, дозволяє привести суспільну систему до відповідності законам світового устрою, тобто уможливило правове суспільство, яке не лише обстоює, а й домагається соціального порозуміння, злагоди і миру.

Згодом ідея про Божественне походження справедливості втратила популярність. Це слово стало використовуватись перш за все для позначення соціального устрою, що створений людською діяльністю, забезпечується правом і забезпечує найкращі умови існування максимальної кількості людей. Очевидно, що таке розуміння справедливості передбачало самостійність та активність людей, їх груп, етносів. Людина розглядалася як істота, котра здатна ставити цілі і сама вибирати шляхи для їх досягнення. Зростала зацікавленість до її внутрішнього – психодуховного – світу, до її самосвідомості та до правової свідомості і світогляду загалом. Усе більшої вагомості набували суб'єктивні інтерпретації того, що відбувається у стосунках людей, груп, етносів, націй та як вони унормовуються законодавчо. Зокрема, актуальним постало питання про те, що саме люди вважають справедливим, як реагують на порушення її правових принципів чи соціальних вимог, на що готові заради її встановлення? У такий спосіб поступово *справедливість стала предметом психологічної і правової рефлексії* і набула доволі широкого діапазону змістовлення. Виникла ціла низка теорій, які описували структуру, функції, причини та умови дотримання суспільної справедливості.

Водночас сьогодні чітко прослідковується спектр положень, які задають основний напрямок вивчення цієї психосоціальної проблеми: по-перше, предметом дослідження є загальна оцінка справедливості перебігу міжособистісної взаємодії, яка складається із дотримання низки соціальних норм, що функціонують у рамках групи чи трудового колективу і торкаються як процесу спілкування, так і його результату; сутнісне наповнення цих норм універсальне, тобто не залежить від історичного і культурного контекстів і є добре відомим, передусім із позицій норм права, учасникам взаємодії; по-друге, оцінюючи спілкування, люди слідкують за дотриманням норм справедливості, яку вважають засобом досягнення певної мети: це може бути як отримання індивідуальної винагороди, так і входження у соціальну групу і збереження психологічного благополуччя; по-третє, загальна оцінка справедливості

актуальної соціальної взаємодії виконує регулятивну функцію – впливає на атитюди і щоденну поведінку учасників; і останнє, по-четверте, передусім регулятивна функція справедливості виявляється у площині повноцінного міжособистісного спілкування [1], котре характеризується чотириаспектністю (комунікативний, інтерактивний, перцептивний і спонтанно-інтуїтивний) й уможлиблює налагодження між співрозмовниками продуктивного діалогічного обміну за такими його різновидами, як інформаційний, діловий, смисловий і самосенсовий. Причому, за концепцією О.Є. Гуменюк (Фурман), ці різновиди обміну, будучи поперемінно актуалізовані названими компонентами спілкування, виконують функції зняття соціальних суперечностей упорядкування різноманітних відносин, зв'язків і намірів між учасниками конкретної взаємодії, цілепокладання, виникнення явищ ідентифікації, соціальної та індивідуальної ідентичностей, Его-ототожнення й утвердження Его-інтеграції особи загалом [2, с.142–190].

Інакше кажучи, взаємодіючи, люди користуються не тільки правовими нормами, а й певними означеннями і нормативами справедливості, які опосередковані як суспільством і групою, так і особистістю та конкретною ситуацією. Вплив соціуму та окремих груп визначається наявністю в них соціальних норм, що відповідають певним смисловим площинам розуміння справедливості і далеко не завжди соціально закріплених. Взаємодія особистості і ситуації опосередкована суб'єктивними цілями та оцінкою можливостей їх досягнень. Тому люди користуються тими *символами і значеннями справедливості*, які відповідають соціальним нормам і дозволяють досягнути їм поставленої мети – отримати бажаний індивідуальний результат і зберегти цілісність групи.

Водночас вибрані людиною правові канони, значення і норми справедливості впливають на її атитюди стосовно учасників взаємодії, а через них діють на поведінку – індивідуальну продуктивність, діалогічність спілкування з навколишніми, особистісні вибори і вчинки. Цей вплив опосередкований атрибутивними психосоціальними процесами, адже, спостерігаючи за дотриманням чи порушенням правових норм навколишніми, людина оцінює *справедливість спілкування*. На її основі вона виносить сумісні судження: характеризує учасників за стилем спілкування, за ставленням до інших людей і за компетентністю, пояснює їх поведінку, оцінює ступінь відповідальності. Атрибутивні судження, прийняті людиною стосовно себе та інших людей, вирізняються наявністю самозахисних тенденцій: інтерпретуючи свою поведінку, вона звертає увагу на ту інформацію, яка дозволяє їй підняти свою самооцінку [1; 6].

Вище виголошене дає підстави зреалізувати вимоги принципів учинковості, циклічності та кватерності до *сутнісного пізнання соціальної справедливості* як правознавчої категорії, особливого психодуховного феномену і моральної чесноти особистості, локалізованого чи великого соціуму. В підсумку нами отримана четвертинність основних видів справедливості:

1) *ситуаційна справедливість*, що охоплює атитюди, емоції-афекти і когніції, які актуалізуються за конкретних умов та обставин і відображають певне ставлення до справедливості, правову свідомість і світогляд особистості.

2) *конвенційна справедливість*, що стосується мотивів, бажань, інтересів, домагань особистості чи групи як її спрямованості на законодавчо унормоване дотримання принципів і норм соціальної справедливості у реальних життєвих ситуаціях і подіях.

3) *діяльно-вчинкова справедливість*, що охоплює стиль і зміст поведінки, діяльності, спілкування і вчинків особистості чи групи, які утверджують ідею і канони соціальної справедливості, що більшою чи меншою мірою мають правове підґрунтя.

4) *самовідповідальність*, що охоплює самооцінку діянь, поглядів, помислів особистості як її спрямованість на самоусвідомлене прийняття рішень, вибір цілей, способів та методів їх досягнення і самозвітування про відповідність останніх принципам і нормам соціальної справедливості у реальних життєвих ситуаціях і подіях.

Зауважимо, що емоції, які людина переживає стосовно себе і партнера по взаємодії, впливають на її наміри і поведінку. Вибираючи одну форму поведінки із кількох можливих, вона орієнтується на те, якою мірою сприяє встановленню справедливості, зорієнтованої на утвердження правопорядку чи на відхід від нього [8].

Оцінюючи справедливість учасників міжгрупової взаємодії, люди демонструють міжгрупову диференціацію, сприймаючи представників іншої групи як більш справедливих і достойних щирого і правдивого спілкування. Дотримання або порушення праводоступних норм справедливості викликає в них специфічні міжгрупові емоції. Однак цей вплив опосередковується іншою груповою ідентифікацією та індивідуально-психологічними характеристиками учасників. У цьому *сміслограї варіантів особистісного відчуття справедливості* розмаїття індивідуальних образів справедливості є однією із основних причин соціальних конфліктів. Для їхнього вирішення потрібне активне обговорення наявних розбіжностей і вироблення узгоджених, у тому числі й правових, критеріїв справедливого і несправедливого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гулевич О.А. Соціальна психологія справедливості / О.А. Гулевич – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 284 с.
2. Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Ялта – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
3. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел; [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
4. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6–20.
5. Фурман А.В. Історія соціальної роботи: [навч. пос.] / Анатолій В. Фурман, Марія Підгурська. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014 – 174 с.
6. Хеффе О. Справедливість. – М.: Праксис, 2007. – 192 с.
7. Шаюк О.Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів: дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Наук. кер. д. психол. н., проф. Фурман А.В.; Нац. акад. Держ. прикорд. служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2012. – 215 с.
8. Adams J.S. Equity theory revisited / J.S. Adams, S. Freedman // Advances in Experimental Social Psychology / Ed. by L. Berkowitz, T. Walster. – N. Y., 1976.